

Donelaičio vertėjas buvo poetas!

ALINA KUZBORSKA

Varmijos ir Mozūrų universitetas Olštynė / University of Warmia and Mazury
(Uniwersytet Warmiński-Mazurski w Olsztynie)
<https://ror.org/05s4feg49>
alina.kuzborska@uwm.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0001-8234-8139>

Liudvikas Rėza, *Prutena*, sudarė Liucija Citavičiūtė, iš vokiečių kalbos vertė Antanas A. Jonynas, iliustravo Eglė Gelažiūtė-Petrauskienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2023, 490 p., iliustr. ISBN 978-609-425-362-1

2023 m. skaitytojams į rankas pateko ypatinga knyga – ji padėjo kelis ker-
tinius lietuvių humanistinės savimonės akmenis. Visu pirma, Karaliaučiaus
universiteto teologijos profesorius, folkloristas ir lietuvių raštijos plėtrai nusi-
pelnęs filologas Martynas Liudvikas Rėza (1776–1840) aptariamame leidinyje
atsiskleidžia kaip **poetas**. Rėza, be abejonės, siejamas (ir ne tik lituanistų)
su Kristijonu Donelaičiu, mat šio kūrinį *Metai* jis parengė ir išvertė į vokie-
čių kalbą, o 1818 m. išleido kartu su lietuvišku originalu. Taip iš rankraščių
nebūties, beveik 40 metų po autoriaus mirties, iškilo pirmas lietuvių poetas
Donelaitis, rašęs ne sau, išsilavinęs švietėjas ir lietuvininkų kaimo gyvenimo
tapytojas. Jo taisyklingas hegzametas po Rėzos vertimo dar keturis kartus
suskambėjo vokiečių kalba¹.

¹ Po pirmojo Martyno Liudviko Rėzos *Metų* leidimo (*Das Jahr in vier Gesängen, ein ländliches Epos aus dem Litthauischen des Christian Donaleitis, genannt Donalitus, in gleichem*

Received: 20/10/2024. **Accepted:** 03/12/2024.

Copyright © 2024 Alina Kuzborska. Published by the Institute of Lithuanian Literature and Folklore Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Galima sakyti, kad Rėza tapo pirmojo lietuvių poeto atradėju, jo dėka su-
žibo Donelaičio žvaigždė, nušvietusi XIX a. Rytų Prūsiją. Tik XX a. Donelai-
tis buvo tinkamai įvertintas Lietuvoje. Dabar, XXI a., lietuvininkų Hesiodas
praskynė kelią savo atradėjui, kurio *Raštai*, rengiami Liucijos Citavičiūtės,
Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto leidžiami jau nuo 2011 metų. Mūsų
aptariamasis, plačiai visuomenei parengtas iliustruotas *Prutenos* leidimas,
pasirodęs 2023 metais, ruošia dirvą Rėzos *Raštų* projektui, nes po poros metų
išeisiantis VII tomas bus skirtas būtent *Prutenai*. Rėzos poezija atveria naujo,
lietuvių skaitytojams iki šiol nepažįstamo, pasaulio duris. Rėzos poezija lie-
tuvų kalba, pasirodanti pirmą kartą po 200 metų, taip pat laužo stereotipus,
susijusius su nacionaline literatūra, kurios pagrindiniu kriterijumi buvo laiko-
ma kalba. Tai dar vienas šios knygos kertinis akmuo. Dabar vokiškai rašantis
lietuvininkas arba kuršininkas tampa **lietuvių poetu**.

Prutenos lietuviškasis leidimas – tai ne tiek vokiškos poezijos, parašytos
XIX a. pirmosios pusės vokiečių kalba, vertimas į lietuvių dabartinę kalbą,
kiek tam tikrės svetimos kultūros perėmimas, nes lietuvių poezijos istorijoje
tokių kūrinių dar nebūta. Tai didžiulis poeto ir vertėjo Antano A. Jonyno,
tapusio skirtingų kultūrų tarpininku, nuopelnas. Prozos vertėjas gilinas į kū-
rinio reikšmes, o verčiant poeziją, ypač tokią klasikinę kaip Rėzos *Prutenos*
eilėraščiai, didžiausias dėmesys skirtinas formai. Vertėjui pavyko suderinti
abu kriterijus – ne tik atsekti originalo eilėraščių formą ir ritmą, bet ir visiškai
perteikti jų reikšmę. Johanno Wolfgango Goethe'ės *Fausto* vertėjui (2003 m.
jam būtent už šio klasikos veikalo vertimą buvo skirta Lietuvos Nacionalinė
kultūros ir meno premija) toks darbas nebuvo naujiena. 2024 m. Liudviko
Rėzos *Prutenos* vertėjo, poeto Jonyno triūsas taip pat buvo reikšmingai įvertin-
tas: Lietuvos leidėjų asociacija šiam Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto

Versmaß ins Deutsche übertragen von D. L. J. Rhesa, Prof. D. Theol, Königsberg, 1818),
XIX a. dar pasirodė du vertimai: Christian Donalitus *Littauische Dichtungen nach den Kö-
nigsberger Handschriften mit metrischer Übersetzung, kritischen Anmerkungen und genauem
Glossar*, herausgegeben von G. H. F. Nesselmann, Königsberg, 1869; Christian Donalitus'
Littauische Dichtungen, übersetzt und erläutert von L. Passarge, Halle, 1894. XX a. Done-
laitį vertė Hermannas Buddensiegas (Christian Donelaitis, *Die Jahreszeiten. Nachdichtung
von Hermann Buddensieg*, München 1966, ders.: *Die Jahreszeiten. Ein litauisches Epos.
Nachdichtung und Geleitwort* von Hermann Buddensieg, Leipzig, 1970) ir Gottfriedas
Schneideris (Gottfried Schneider, *Kristijonas Donelaitis: Die Jahreszeiten*, aus dem Litau-
ischen von Gottfried Schneider, Langewiesche-Brand, Ebenhausen bei München, 2016).

leidiniui skyrė „Knygos kaip įvykio“ apdovanojimą „už profesionalų Lietuvos literatūros istorijai reikšmingų tekstų vertimą ir parengimą, visų knygos detalių dermę“. Be meistriško vertimo, prie aukšto įvertinimo prisidėjo knygos sudarytoja Citavičiūtė, parašiusi įvadinį straipsnį ir komentarus.

Knygos vaizdą papildė neįprastos Eglės Gelažiūtės-Petrauskienės iliustracijos. Būtent šios „detalės“ gali kelti įspūdį, kad *Prutena* atveria skaitytojams pasakų lobyną, nori papasakoti vaikams apie dingusį pasaulį. Jau pats Rėzos portretas knygos viršelyje rodo praėjusių šimtmečių inteligentą su senamadišku apsiaustu ir peteliške. Aplink plauko laiveliai ir skrybėlėti žvejai valtyse, o išsibarsčiusios tamsiai geltonos dėmės ir melsvas jų fonas galėtų reikšti tik viena – tai gintaro lašai ir gabalai, o pačiame didžiausiame jų sustingęs Karaliaučiaus šviesuolio atvaizdas. Gelažiūtės-Petrauskienės akvarelės lyg vaikiškoje knygoje vaizduoja situacijas ir būsenas iš Rėzos eilėraščių, o kiekvieną viso atvarto iliustraciją papildė eilėraščio citata. Deja, tenka pastebėti, kad ne visada paveikslas koreliuoja su citata. Tokia yra *Prutenos* II dalies įvadinio eilėraščio „An das Vaterland“ – „Tėvynei“ (p. 262–275) iliustracija su išskirtu dveiliu: *Von der baltischen See, welche mein Lied erzog, / Rauscht mir tröstend ein Laut seliger Vorwelt zu* – „Nuo Baltijos jūros, kuri mano dainas išaugino / Atošia guodžiantis balsas palaimingo pirmų pasaulio“. Eilutės įdėtos, greta „piratų“ arba kitų plėšikų vaizdų kruvino dangaus ar jūros fone. „Tėvynei“ – vienas svarbiausių išpažintinių Rėzos eilėraščių. Jis liudija poeto vietą savojo meto visuomenėje, požiūrį į komplikotą krašto praeitį, kolonizaciją, krikštą, pavergimą, galiausiai – į baltų genčių nutautėjimą: *Deutsche heissen nunmehr Preussen und Aestier* – „Vokiečių vardą nūnai gavo prūsai ir aisčiai“. Poeto dabartis – Karaliaučiaus šviesuolių paveldas, jį krašto bei tėvynės labai reikia apginti nuo tironų ir „rašeivų“ lėkštybės, o „Prisikėlimo“ paminėjimas paskutiniame posme – tiesiog teologijos profesoriaus duoklė pareigai.

Kitoje vietoje darnią pastelinę miesto panoramą, iliustruojančią eilėraštį „An Simon Dach“ – „Simonui Dachui“ (p. 70–73), lydi citata iš eilėraščio „Hoffnung“ – „Viltis“: *Was wir kaum gehnt im Traume / Schafft die Frist zur Wirklichkeit!* – „Su laiku tikrove tampa, / Ką žadėjo mums sapnai“ (p. 128–129). Toks iliustracijų išdėstymas laikytinas knygos maketo trūkumu. Tačiau teksto ir iliustracijų koreliaciją galima aptarti atskirai – ne visa menininkės knygos vizualizacija būtų kritikuotina.

Knygos vertę didina dvi sudarytojos pratarmės. Pirmoje („Eilės, paženklintos baltiška dvasia“) Citavičiūtė trumpai aptaria Rėzos gyvenimą ir jo kelią į poetinę kūrybą, kuri iki šiol nebuvo plačiai žinoma. Šioje knygoje Rėza pirmą kartą prabyla lietuviškai. Rašoma:

Rėzos poezija, kaip ir visas jo kūrybos paveldas, yra Lietuvos nacionalinis turtas, tačiau vokiečių kalba parašyti kūriniai iki šiol buvo sunkiai prieinami platesniam skaitytojų ratui. Turėjome tik nedidelį pluoštelį Rėzos poezijos lietuvių kalba, iš kurio buvo sunku išvelgti įvairialypę visumą.

Kitas įvadinis tekstas „Kodėl Liudvikas Rėza savo eilėraščių rinkinį pavadino *Prutena*?“ labai reikalingas dabartiniams skaitytojams, nes jame akcentuojama prūsų senovė. XVI a. Simono Grunau kronikoje pateikiama legenda apie Prūsijos vadus Vaidevutį ir Prutenį, tapusi Prūsijos karalystės įkūrimo mitu. Anot legendos, kraštui vardą davė ne pirmasis tos baltiškos žemės karalius Vaidevutis, o jo brolis Prutenis, dvasinis prūsų vadovas (krivių krivaitis). Geras sudarytojos sprendimas buvo įdėti abiejų *Prutenos* tomų antraštinių lapų faksimiles – jos nukelia mus į Karaliaučiaus spaudos istoriją (1809, 1825). Labai naudingi komentarai, pateikiami po lietuviškaisiais vertimais, – jie palengvina eilėraščių supratimą.

Didžiulis naujai išleistos *Prutenos* privalumas – jos dvikalbystė: viename atvarte greta atsiduria vokiškasis ir lietuviškas tekstai. Poetui Rėzai išties pasisekė, kad po dvejų šimtmečių jo eilėraščius į lietuvių kalbą išvertė poetas Jonynas. Anais laikais nebuvo tokio vertėjo, kuris gebėtų perteikti šią poeziją lietuviškai, nebent pats Rėza. Bet jis, kaip žinome, vertė iš lietuvių į vokiečių – ne tik vertė, bet ir atidengė pasauliui ligi tol nežinotą Prūsijos baltų palikuonių kultūros vertę. Donelaičio genijus ir liaudies dainų lobynas įrašė lietuvių į rašto bei kultūros tautų gretas. Taigi Vilniuje gyvenantis ir kuriantis lenkų romantizmo pradininkas, lietuvių praeities dainius Adomas Mickevičius galėjo sužinoti, kad Karaliaučiuje gyvenantis profesorius Rėza lietuvių kalba išleido Donelaičio poemą apie būrų gyvenimą. Apie Rėzą jis rašė savo poemos *Grażina* (lenk. *Grażyna*) „Istoriniuose paaiškinimuose“: „Jis, net svetimšaliu būdamas, sugėdindavo savo tautiečius, kurie taip mažai rūpinosi savo tėvynės istorija.“²

² Visas cituojamo fragmento kontekstas: *Rhesa podobno teraz profesorem w Królewcu, miłośnik starożytności litewskich, ogłasza zabytki ich literatury. Przed kilku laty wydał*

„Svetimšalis“ iš Prūsijos Rėza sugėdino net ir Mickevičių, 22 metais jaunesnį „lietuvi“ iš buvusios LDK, mat tas ignoruojąs lietuvių istoriją ir kultūrą, ir šis parašė ne tik minėtąją poemą apie didvyrišką kunigaikštienę Gražiną, bet ir kitą poemą *Konradas Valenrodas* (lenk. *Konrad Wallenrod*) – beje, abi lenkų kalba, o jose minėjo ne tik lietuvių, bet ir prūsų istoriją. Neatsitiktinai abu Lietuvai nusipelnę poetai panašiu laiku sulaukė prabangių ir ilgai lauktų leidinių lietuvių kalba³. Tai tam tikro kultūros istorijos lūžio ženklas.

Nenuostabu, kad visas dviejų *Prutenos* dalių vertimas į lietuvių kalbą pasirodė tik dabar. Tai buvo neįmanoma nei Rėzos laikais Mažojoje Lietuvoje, nei XX a. rusų okupuotoje Lietuvoje. Tiesiog lietuvių kalba dar nebuvo tam pasirengusi. Po Donelaičio, kurio lietuvių kalba šiandienos jaunimui galėtų skambėti gana archajiškai, XIX a. dar nebuvo iškilusių talentingų poetų. XX a. vyko lietuvių kalbos norminimas, literatūros iškilimas ir autonomija, valstybingumo atkūrimas, ir tik XXI a. atsirado prielaidos pasirodyti kitatautei ir kitakalbei Lietuvos literatūrai. Todėl Jonyno atliktas *Prutenos* vertimas šiandien skamba tobulai. Jeigu originalo tekstą lygintume su vertimu, galėtume pasakyti, kad vertimas tam tikra prasme pranoksta originalą, nes byloja mums suprantama kalba.

Jonyno vertimas nėra laisvas, bet jis alsuoja laisvai. Vertėjas nenukrypsta nuo Rėzos teksto, idealiai atliepia ritmą, kaip 1800 m. parašytame jaunystės eilėraštyje „*Vaterlandslied*“ – „Tėvynės giesmė“, kuriame keturpėdis jambas kaitaliojasi su tripėdžiu. Nors vertime kai kur taikomi moteriškieji rimai, dainą galima ritmiškai atlikti:

*poema Litwina Donalejtysa o czterech porach roku, heksametrem napisane, z przydaniem tłumaczenia niemieckiego i uczonych objaśnień. Wspomnione poema, co do rzeczy i pięknego wystowienia godne pochwały, i stąd jeszcze mieć powinno dla nas szczególny interes, iż jest wiernym obrazem obyczajów ludu litewskiego. Dzięki szanownemu mężowi, który, lubo cudzoziemiec, zawstydział rodaków, mało dbałych o historię swojej ojczyzny (Adam Mickiewicz. *Grażyna. Przypisy historyczne*, in: Idem, *Dzieła*, t. II: *Poematy*, Warszawa, Czytelnik 1994, p. 55).*

³ Turimas omenyje Adomo Mickevičiaus jubiliejinis, *Baladžių ir romansų 200-ąsias* leidimo metines pasirodymo Vilniuje minintis leidinys: *Adomo Mickevičiaus Poezija. Pirmas tomas = Poezije Adama Mickiewicza. Tom pierwszy*, eiliuotus tekstus vertė = tekstų poetyckie tłumaczyła Regina Koženiauskiėnė, parengė = publikaciję przygotowała Reda Griškaitė, iliustravo = ilustracje wykonał Stasys Eidrigėvičius, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2022.

Mein **hohes Lied** ist **Vaterland**.
Ertön' o **Harfenspiel!**
Weil **mir** an **goldner Freiheit Strand**,
Das **Loos** des **Lebens fiel**. (p. 74)

Tėvynei **mano ši daina**.
Skambėkit, **stygos lyros!**
Nes **laimę gimt** **laisvam krante**
Mana **širdis patyrė**. (p. 75)

Eilėraščio pavadinimą Jonynas išvertė „Tėvynės giesmė“, o ne „Tėvynės daina“, atsižvelgdamas į pakilų eilėraščio toną ir į tai, kad pirmojo Rėzos posmo pirma eilutė skamba taip: *Mein hohes Lied ist Vaterland*. Vokiškas žanrinis apibūdinimas „Hohes Lied“ implikuoja Senojo Testamento *Giesmių giesmės* knygą, todėl iškilų originalo pirmos eilutės intonaciją vertėjas įrašė kūrinio pavadinime.

Jonynas puikiai valdo klasikinę eilėdarą, Rėzos pamėgtą hegzametą, odžių, baladžių ir pastoralinių dainų specifika, rimuoja laisvai, dėl rimo per daug neaukvoja – bent jau nekeičia turinio. Verčiant Rėzą, be abejo, svarbus ne tik Prūsijos karalystės, bet ir ankstesnis (antikinis) kultūrinis kontekstas, kuris gerai pažįstamas vertėjui ir poetui Jonynui. Šiedu pasauliai susitinka eilėraštyje „Luise und Proserpina in Elysium. Dem Andenken der Königin von Preussen, Luise, am 19ten Juli 1810“⁴ – „Luizė ir Prozerpina Eliziejuje. Atminimui Prūsijos karalienės, Luizės, 1810 liepos 19“ (p. 294–307). Hegzametu parašyta elegija mylimai Prūsijos karalienei Luizei rodo Rėzą buvus tikrai poetą, trumpam, eilėraščio dėlei, paaukojusį krikščioniškas dogmas (priderančias Liuteronų Bažnyčios tarnautojui, teologijos profesoriui). Šitame dialogiškame kūrinyje poetas leidžia mirusiai karalienei susitikti su požemio, arba mirusiųjų karalystės, deive Prozerpina (Persefone), mirusiųjų karalystės valdovo Hado pagrobta iš žemės ir atplėšta nuo motinos deivės Demetros. Prozerpina maloniai kalbasi su Luize, klausinėja apie ankstyvą mirtį, šeimą

⁴ Turinyje klaidingai užrašytas originalo pavadinimas: „Zum Gedächtniss. der verstorbenen Königin Luise von Preussen“ (p. 10). Turi būti: „Luise und Proserpina in Elysium. Dem Andenken der Königin von Preussen, Luise[, am 19ten Juli 1810].“

ir vaikus, siūlo išgerti Letės vandens – tai nuramintų jos sielvartą ir leistų užsimiršti. Luizė papasakoja deivei apie savo šeimą, vyrą karalių ir savo mylimus pavaldinius, dėl kurių jai teko aukotis. Tačiau gerti užmaršties gėrimą griežtai atsisako:

Nimmer ach, will ich sie trinken, o Fürstin, die furchtbare Schaale,
Die mir Vergessenheit giebt all meines Kummers und Harms.
Denn wie sollt ich vergessen des liebenden Gatten, der Kinder,
Liebe des segnenden Volks, einzig mein Alles und Glück!
Lass die Seligkeit mir wehklagend zu weinen im Haine! (p. 302)

Niekad negersiu iš jo, o valdove, iš kiauto siaubingo,
Kuris užmarštį nugramzdins rūpesčius mano ir skausmą.
Nes kaip aš galėčiau užmiršti mylintį vyrą, vaikus,
Meilę laiminančios tautos, vienintelę laimę ir prasmę.
Paliki man šitą palaimą raudoti ir guostis giraitėj! (p. 303)

Iš šito fragmento matyti, kiek paseno vokiečių kalba ir kaip vertimas gali pagyvinti tekstą.

Norėčiau atkreipti dėmesį į vieną svarbų – germanišką – kontekstą, pasikartojantį keliose rinkinių vietose, kur minimas asmenvardis *Thoiskon*, dažniausiai – to asmens žymūs vaikai. Aptariamą elegijoje Prozerpina siūlo Luizei draugystę: *Sei mir zur Freundin gegrüsst, erhabene Tochter Thoiskons* (p. 300). Jonyno vertime šie žodžiai skamba taip: „Būk pasveikinta mano kaip draugė, kilnioji dukra Toskanos“ (p. 301). Eilėraštyje „An das Vaterland“ – „Tėvynei“ apie kryžiuočius: *Sind es Söhne Thoiskons, / Streiter Gottes, der Pilger Schutz?* (p. 264) – „Ar sūnūs tai Toskanos, / Dievo kariai, piligrimų gynėjai?“ (p. 265), o Martynui Liuteriui skirtoje poemoje „Der Geist Luthers an die Evangelischen Deutschen. Säkulargesang zur dreihunderjährigen Feier der Reformation 1817“ – „Liuterio dvasia vokiečiams evangelikams. Sekuliari giesmė Reformacijos trijų šimtų metų jubiliejui 1817“ lyrinis subjektas, žvilgsniu lydėdamas dangun kylantį Liuterį, su kuriuo ką tik kalbėjosi, sušunka: *Mein Vater, mein Vater, Thoiskons Wagen und Reiter, / Lass, ich fleh', deinen Geist zwiefältig über uns ruhen!* (p. 470). Lietuviškajame vertime *Thoiskon* verčiamas nebe kaip Toskana – Italijos žemė, o kitaip: „Tėve, o Tėve, Toiskono vežime

ir raiteliai, / Meldžiu, tegu tavo dvasia visad mus dvigubai gaubia!“ (p. 471). *Tuisco*, *Tuisco* arba Rėzos pamėgtas Thoiskonas – germanų kultūros figūra, mitinis germanų genties įkūrėjas⁵. Dar viena pastaba. Aukščiau cituotosios paskutinės poemos apie Liuterį eilutės – tai parafrazė iš kūrinio epigrafo, Senojo Testamento Antrosios Karalių knygos: „Tėve, tėve! Izraelio kovos vežimai ir raiteliai!“ (2 Kar 2, 12). Poemoje vietoj „Izraelio kovos vežimų ir raitelių“ lyrinis subjektas mato į dangų kylantį Liuterį – germanų dievų pasiuntinį, „Toiskono vežimą ir raitelį“.

Rėzos *Prutena* verčiama buvo retai. Verta paminėti 2005 m. Kaliningrade išleista I dalies vertimą į rusų kalbą – laisvą (poetinį) vertimą atliko Semas Simkinas (1937–2010), Karaliaučiaus srities poetas ir vertėjas. Vokiečių kalbos jis nemokėjo ir naudojosi pažodiniu vertimu. Vertime pastebimas kartais nepagrįstas laisvumas, net netikslumas. Jau pirmame eilėraštyje, skirtame karalienei Luizei „An die Königin“ – „Karalienei“, Rėza apibrėžia dedikacijos žanrą – tai daina: *Die Daina, welche Litta's Hirtin singt / Im Rautenkranz am blauen Nemastrom [...]* (p. 30). Simkinas vertime gerokai nuklysta nuo originalo: *Дианы песнь, жены белесого литовца, / в венке из руты с голубого Немана*.⁶ Maža to, Dianos vardas išnašoje paaiškintas šitaip: „Diana – lietuvių liaudies dainose mylimos ir mylinčios moters vardas.“ Viena nekalta rašybos klaida (Daina / Diana) arba nesupratimas gali virsti dideliu nesusipratimu.

Netikslinga būtų lyginti lietuviškąjį vertimą su rusiškuoju. Jonyno vertime alsuoja gyva poetinė kalba. Aišku, Rėzos poetinių kūrinių negalima modernizuoti – to neleidžia jų žanro ir formos rėmai. Užtat juos šiandien visai nesunku suprasti, galima grožėtis praėjusių epochų poetine mokykla. Rėzos poetinė mokykla – dar ne Romantizmo epocha, nors joje jam jau teko gyventi, bet veikiau ankstesnių laikotarpių literatūra, visuotinai vadinama klasicistine – nuo Baroko iki Veimaro klasikos.

Su lietuviška *Prutena* į lietuvių literatūros panteoną buvo pakylėtas dar vienas poetas – Liudvikas Rėza. Dėkojame Antanui A. Jonynui už šitą dovaną.

⁵ Apie Rėzos *Prutenos* „Thoiskoną“ plačiau žr. mano straipsnyje „Martyno Liudviko Rėzos *Prutena*: tarp Tėvynės ir tėviškės“ šiame numeryje, p. 63–82.

⁶ Ludwig Rhesa, *Prutena* = Людвиг Реза, *Пруссия, поэтический перевод Сэма Симкина*, Калининград: Кладезь, 2005, с. 11.